

УЧИТЕЛЬ І ВЧЕНИЙ

До 110-річниці від дня народження професора Гжицького Степана Зеноновича

І. А. Макар, І. І. Розгоні, І. Б. Ратич

Інститут біології тварин НААН України

Сьогодні ми вшановуємо пам'ять нашого Учителя, доктора ветеринарної медицини, доктора біологічних наук, члена-кореспондента НАН України, академіка АСГН України, дійсного члена Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, почесного члена Об'єднання українських ветеринарних лікарів США і Канади, Заслуженого діяча науки України, професора Гжицького Степана Зеноновича.

Давно вже немає серед нас — цієї напрочуд мудрої Людини, і лише пам'ять багатьох його учнів, як свідок, крізь роки зберігає теплоту його серця, ніжність душі та щедрість феноменального таланту. Наша пам'ять зберігає усе, буквально усе до дрібниць про Степана Зеноновича, спонукаючи нас, його учнів і всіх хто його знали, до втілення в життя його мрій і задумів.

З того часу, як перестало битися серце нашого Професора, виросло покоління молодих людей, які знатимуть Степана Зеноновича тільки з розповідей його колег та учнів, а також наукових праць. Отож сьогодні, у дні відзначення його пам'яті так хочеться знову поставити запитання: «А що ми, власне, знаємо про нашого Степана Зеноновича Гжицького?» Саме нашого, адже відомо, що він мав ще й брата Володимира — письменника і борця за волю України.

Знаємо, що він був закоханий у театр, де його часто бачили на прем'єрах вистав; знаємо, що він любив мистецтво, любив своє рідне село, де народився, сільських трударів. А любов його до України була безмежною. Усім відомо чуйне ставлення Степана Зеноновича до природи та істот, що її населяють.

Отож, впливає ще одне запитання — а що ми знаємо про Степана Зеноновича Гжицького як початкуючого науковця, видатного вченого, педагога, новатора?

На це запитання без аналізу його життя, його формування як людини, його пошуку і досягнень на терені науки, відразу і відповісти не просто. Власне, відповісти можна, але відповідь ця буде сухою і не зможе розкрити грані таланту Степана Зеноновича. Життя С.З.Гжицького неможливо розглядати окремо, без історії, без епохи в якій він жив, без подій, які відбувались навколо нього, без людей, які були поруч і з якими він спілкувався.

Батьківщина Степана Зеноновича — Тернопільщина — джерело невмирущої пісні Соломії Крушельницької, полум'яного слова Маркіяна Шашкевича, голосної кобзи Дениса Січинського, сонячної палітри Олени Кульчицької й Антона Монастирського, край овіяний легендами народних лицарів — Северина Наливайка, Устима Кармелюка. Це батьківщина чарівника сцени Василя Юрчака, скульптора Михайла Паращука, письменників Тимофія Бордуляка, Осипа Маковея, Дениса Лукіяновича, Богдана Лепкого, Романа Лубківського.

Щедро обдарувала природа Тернопільщину людськими талантами і красою краю. Це край барвінковий, тут рідкісної краси ландшафти, зелені ліси та переліски, дзеркальна гладь тихоплинних річок і велич неозорих ланів. Саме тут, у с. Острівець, що розкинулось на

березі річки Серет, неподалік княжого міста Теребовлі, 14 січня 1900 року народився Степан Зенонович Гжицький.

На перший погляд біографія його була звичайною. У 1920 році закінчив Тернопільську гімназію, з 1920 по 1923 рр. — студент правничого факультету Таємного українського університету, а з 1923 по 1929 рр. — студент Львівської Академії ветеринарної медицини. З 1935 і до середини 80-х років Степан Зенонович, як відомий вчений проводив велику дослідницьку і науково-педагогічну роботу, значення якої важко оцінити навіть у наш час.

Цікаво все ж, як народжуються генії? Що сприяє цьому? Рідна земля, виховання, умови життя, чи, можливо, є якісь інші невідомі для нас чинники? Хочеться збагнути це стосовно Степана Зеноновича. Але для цього знову потрібно звернутись у його минуле.

Виростав Степан Зенонович у сім'ї сільських вчителів разом із сестрою Наталею та братом Володимиром, учасником визвольних змагань України у 1917–1920 рр., військовим старшиною Української армії і в'язнем сталінських гулагів з 1923 по 1926 рр.

Можливо, велику роль у його вихованні відіграло історичне минуле мальовничого поділля, землі, яка багато пережила за свою історію. Тут вперше захлинулось ординське нашестя Хана-Батія, тут селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса здобули неприступну на той час Кременецьку фортецю, а під Зборовом — Богдан Хмельницький завдав польській армії нищівного удару. Шість віків намагались загарбати ці землі Османська імперія, польська шляхта і австро-угорські барони. І не змогли. Бо не змогли зламати дух свободолюбивого народу.

А може на характер і майбутній життєвий шлях С. З. Гжицького вплинув національно-ідейний гарт тернопільських гімназистів, з яких вийшло багато відомих українських вчених і громадських діячів.

Серед імен, вихідців з Тернопільщини, які збагатили світову науку — біохімік Іван Горбачевський, який у 1982 році здійснив синтез сечової кислоти, був міністром здоров'я Австро-Угорщини; Іван Полуй, що визнаний найвідомішим фізиком Австро-Угорщини, який першим відкрив невидимі Х-промені, а разом з П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким здійснив переклад Біблії на українську мову; Олександр Смакула, який працював у галузі фундаментальної фізичної теорії — квантової механіки, був професором Массачусетського технологічного університету США; математики Володимир Левицький та автор Систематичного словника української математичної термінології Микола Чайковський; громадський діяч Олександр Барвінський; етнограф і фольклорист Володимир Гнатюк.

Вміння широко розмовляти з людьми, пристрасно відстоювати свої погляди, сміливо торувати шлях вперед і не зупинятися перед труднощами, Степан Зенонович успадкував від свого батька Зенона Гжицького. «Легкого, синку, в житті не шукай — казав він Степанові виряджаючи до міста в гімназію — круті стежки стеляться довкола... Учися, синку, я вірю в тебе!»

Батьківську віру Степан Зенонович проніс крізь усе своє свідоме життя. Вона здолала перші перешкоди, що виникли зразу ж, як тільки син народного вчителя сів на гімназійну лаву. Злидні, недоїдання, підірване здоров'я покляли юнака у ліжку. Довелося обмежити навчання в гімназії уже після закінчення першого класу. Та він не здався. Вдома, самотужки продовжував вчитися і в 1920 році здав матуру екстерном.

Час, коли Степан Зенонович закінчив гімназію був складний і важкий. З розпадом Австро-Угорської імперії владу в Галичині захопили польські окупанти і в усьому — роботі, навчанні, перевага надавалася полякам. У той час у Львові, завдяки старанням Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка діє Таємний український університет і Степан Зенонович стає його студентом на правничому факультеті. Проте, як з'ясувалось згодом, студії права молодого С. З. Гжицького не приваблювали. Тому, в 1923 році він поступає на навчання до

Львівської академії ветеринарної медицини і саме тут формується як майбутній талановитий вчений.

Робота в клініках і лабораторіях Академії захопили молодого студента. Вже тоді Степан Зенонович засиджувався зимовими вечорами за робочим столом, намагаючись вникнути у таємниці багатьох біохімічних процесів.

Здібний студент привертає до себе увагу професора Вацлава Морачевського і на його кафедрі лікарської хімії та загальної патології, С. Гжицький, будучи ще студентом третього курсу, починає працювати заступником асистента, а з 1929 року, після закінчення Академії — старшим асистентом. З цього часу його шлях був чітко визначений — тільки наука! Під керівництвом професора В. Морачевського молодий ветеринарний лікар у 1931 році захищає дисертацію на тему: «Про вплив односторонньої і змішаної дієт та додатку солей на деякі компоненти крові і сечі» і одержує ступінь доктора наук ветеринарної медицини. Вся подальша діяльність С. З. Гжицького пов'язана з кафедрою загальної патології і лікарської хімії, де він пройшов шлях від асистента до доктора наук, створивши передумови для відкриття в Академії нової кафедри — біологічної хімії, ставши її першим завідувачем у 1939 році.

Отже, аналізуючи життя Степана Зеноновича, не важко виокреслити одну з головних його рис — надзвичайну цілеспрямованість і пошук свого власного шляху в житті.

Предметом зацікавлення молодого вченого, всеціло підтриманим професором В. Морачевським, стало вивчення обміну речовин в організмі тварин за патологічних станів. Першим серйозним успіхом у цьому напрямку досліджень стало з'ясування механізму генезу паралітичної міоглобінурії у коней і розробка методики лікування хвороби тварин за допомогою інсуліну. Це було досягнення світового рівня і до молодого вченого приходять заслужене визнання: його статті друкують провідні біохімічні журнали Європи. Наукові установи запрошують до стажування і співпраці. Степан Зенонович проходить стажування спочатку в Берліні, а пізніше у Відні. Але Європою вже віють вітри нової війни. Восени 1939 року Львів займає Червона армія, а в Сибіру, в таборах, перебуває старший брат — письменник Володимир Гжицький. Однак, нова влада не застосовує репресій супроти Степана Зеноновича, а навпаки — підтверджує високий авторитет вченого, присвоюючи йому ступінь доктора біологічних наук і вчене звання професора без захисту дисертації.

А далі була війна. Під час німецької окупації професор Гжицький С. З. продовжує викладацьку діяльність, як керівник кафедри на так званих фахкурсах. У червні 1942 року його обирають дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, яке в той час проводило свою діяльність таємно, адже нацисти забороняли його існування.

Степан Зенонович стає членом цього наукового товариства. Не зважаючи на заборону і, навіть, загрозу, яка могла чекати на нього в разі викриття дальності товариства, С. З. Гжицький діє як чесна людина, як патріот, як борець. І взагалі треба відзначити, що про свій вступ у товариство в такий вирішальний для України час професор ніколи не згадував у своїх документах або анкетних даних. Показної роботи, чи таких же вчинків, він не любив.

Як патріот рідного краю, професор проявив себе і тоді, коли дружина разом із сином вирішила покинути Україну. Степан Зенонович залишився, наступні роки жив самотньо і крім своєї роботи та учнів у нього не було більше нікого.

З 1946 року Степан Зенонович відновлює у повному обсязі дослідження з клінічної біохімії і незабаром у новоствореному Інституті агробіології його, за сумісництвом, призначають завідувачем біохімічної лабораторії. Саме ця лабораторія стала кузницею знаменитої Львівської школи біохіміків, «хрещеним батьком» якої був Степан Зенонович. Найпершою проблемою, якою зайнялися співробітники лабораторії була хронічна гематурія ВРХ. Степан Зенонович, на підставі багатолітніх досліджень, сформулював гіпотезу про токсичну природу цієї хвороби, що зумовлюється особливим грибок-симбіотиком рубцевої мікрофлори. У полі зору Степана Зеноновича є й інші патологічні стани тварин — родильний

парез, енцефаломієліт, паразитарні захворювання. Поступово увага вченого концентрується на процесах, що відбуваються у передшлунках жуйних, головню у рубці. Вивчення проблематики симбіозу макро- і мікроорганізмів у жуйних, ролі стінки рубця у процесах життєдіяльності мікроорганізмів, особливостей перетворень небілкових форм азоту, застосування неорганічної сірки у раціонах жуйних та інші питання рубцевого метаболізму стають доміантними у колі наукових зацікавлень професора Гжицького Степана Зеноновича на кафедрі та в лабораторії, якими він завідує. Виростають талановиті вчені і продовжувачі його справи — доктори наук І. Д. Головацький, Ф. Ю. Палфій, Б. Ф. Сухомлінов, Я. Л. Германюк, В. М. Головач, С. Й. Кусень, І. Г. Пупін.

Концентрація наукових кадрів у м. Львові дозволяє засновнику школи біохімії сільськогосподарських тварин ставити питання про створення спеціалізованого науково-дослідного закладу і в 1960 році створити Український НДІ фізіології і біохімії с.-г. тварин. Щоправда перспектива адміністративної посади не приваблює професора Гжицького С.З. і, невдовзі, він складає повноваження директора, залишаючись завідувачем лабораторії обміну речовин.

Не можна обійти мовчанкою, не назвавши тих молодих хлопців і дівчат, як полюбляв говорити наш Учитель, котрі стояли біля витоків народження інституту. Це були: Ф. Ю. Палфій, Б. Ф. Сухомлінов, В. М. Головач, С. Й. Кусень, І. Г. Пупін, І. А. Макар, Н. Я. Довгань, В. Й. Скорохід, І. І. Розгоні, П. З. Лагодюк, Ф. І. Вридник, І. С. Фікташ, Н. Г. Макар, Я. Я. Наконечна, І. Б. Ратич. Саме у цій лабораторії розкрився педагогічний талант Степана Зеноновича у підготовки наукових кадрів. Його широкомасштабність у мисленні виразилась у започаткуванні спектру нових, на той час, пріоритетних напрямків досліджень, починаючи від гіпотези симбіотичних відносин у жуйних до біохімічних процесів вовноутворення.

Під патронатом вченого у лабораторіях інституту впродовж 1965–1973 рр. зростає нове покоління спеціалістів вищої кваліфікації, докторів наук: І. А. Макар, С. Й. Кусень, Ф. Ю. Палфій, В. М. Головач, Б. Ф. Сухомлінов, І. Г. Пупін, О. М. Лемішко, П. З. Лагодюк, В. Й. Скорохід, І. І. Розгоні, О. Ф. Явоненко, Г. І. Калачнюк. Плідно розвиваються нові напрямки досліджень — застосування ультрафіолетового опромінення у тваринництві: біохімія вовноутворення, лактації; вікової біохімії; дії на організм біологічно активних речовин. В усіх напрямках досліджень Степан Зенонович виступає вдумливим науковим консультантом, бере участь у плануванні тематик, написанні проблемних статей у профільні журнали. Але головна його увага прикута до вивчення метаболічних процесів у рубці, взаємовпливу макро- і мікроорганізмів. У досліджах на ізольованому рубці вивчаються регуляторні впливи на рубцевий метаболізм, формуються нові гіпотези і проблеми. Зокрема, в цей період встановлено, що стінка рубця жуйних здатна всмоктувати іони K , Cl , PO_4 , амінокислоти та вітаміни. Експериментально доведена можливість реабсорбції та проникнення окремих метаболітів через стінку рубця у зворотному напрямку, тобто в порожнину рубця. Це яскраво доводить, що діяльність стінки рубця спрямована на підтримання у ньому постійного хімічного складу середовища за потреби часткового компенсування недосконалості якості корму і є необхідною умовою нормальної діяльності мікрофлори. Важлива роль у цьому процесі належить білкам, які виділяються стінкою рубця. Школою С. З. Гжицького було встановлено, що ці білки формуються стінкою рубця у вигляді складних гліконуклеопротейдних комплексів і, крім інших імунобіологічних властивостей, служать поживним субстратом для мікрофлори. У цьому, власне, проявляється одна із функцій участі тварини-господаря у підтриманні симбіозу з мікроорганізмами.

Отже, за відносно короткий період науковими дослідженнями професора Гжицького С. З. з'ясовано цілу низку питань, що стосуються обмінних процесів в організмі за різних патологічних станів та вивчення особливостей метаболізму у

сільськогосподарських тварин з метою розробки теоретичних основ підвищення продуктивності тварин та поліпшення якості їх продукції.

У наступні періоди його наукові праці дістали широке визнання в Україні та за її межами. Національною академією наук України з ініціативи вченої ради Інститут біології тварин встановлена премія імені С. З. Гжицького. Першими її лауреатами стали учні та послідовники Степана Зеноновича: І. А. Макар, І. І. Розгоні, В. Г. Янович, Л. І. Сологуб, І. Б. Ратич.

Під керівництвом Степана Зеноновича захищено 14 докторських і 47 кандидатських дисертацій, більшість яких виконані в лабораторіях інституту. Усі імена докторів і кандидатів наук широко відомі науковій громадськості як такі, що формують школу професора Гжицького С. З. Зрештою, справа не в кількості. Кожному із своїх вихованців Степан Зенонович віддав частку свого серця, благородної душі, своїх знань та ідей. І зараз його учні, маючи своїх вихованців, сіють у душах молодих науковців розумне, добре, вічне.

Ні, не зупинилося серце професора! Воно продовжує битися в грудях його наукових синів, внуків і правнуків надихаючи їх на творчий пошук.

Отож, особливість феномену вченого і педагога Гжицького Степана Зеноновича у його цілеспрямованості, чесності, патріотизмі, невичерпній працелюбності та людяності. Якби ці категорії мали свої одиниці виміру, то Степан Зенонович мав би чи не найвищий рейтинг. Ці особливо виражені риси вченого дозволяли йому згуртувати навколо себе відданих науці людей у важкі воєнні і повоєнні роки, пережити епоху тоталітарного режиму, зберегти і поповнити коло науковців біохіміків у галузі тваринництва.

Тернопільська земля дала Україні в одній сім'ї двох геніїв — вченого і письменника, один з них на волі, відносній волі, боровся за майбутнє України, створюючи могутній науковий потенціал, а другий, у сталінських гулагах вів боротьбу пером і словом.

Потрібно було бути людиною великої волі, мужності, витримки і мудрості, аби працювати, рухатись вперед, знаючи, що у будь-який момент тебе можуть звинуватити у невідомих гріхах. Той факт, що брат письменник у таборах, міг послужити втратою звання, роботи, здоров'я і навіть життя.

Степан Зенонович Гжицький, як добрий садівник плекав свій сад науки в особі своїх учнів і цей сад продовжує рясно плодоносити. Суспільно-громадянська, інтелектуально-культурна та морально-духовна спадщина Степана Зеноновича передається у науці з покоління в покоління. Олександр Сугоняко писав, що покоління, як річні кільця у дерева, мусять передавати одне одному все необхідне і важливе для життя, те, що об'єднує їх у цілість. Тим цілим є Інститут біології тварин, засновником якого був професор Гжицький Степан Зенонович.